

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Bordás Sándor

A TRÓPUSOK MESEKERTJE

METAFORIKUS PRÓZAVÁLTOZATOK A MODERNITÁS POÉTIKÁJÁBAN

A DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

TÉMAVEZETŐ:

Dr. Virág Zoltán
egyetemi docens

Szeged

2009

BEVEZETÉS

A metafora Arisztotelész óta az egyik leggyakrabban használt kifejezés a klasszikus poétikáktól, retorikától egészen a köznap alkalmazásáig, legyen az iskolai feladat vagy köznyelvi fordulat, mindenütt „felüti fejét”. Előfordulása nem szűkíthető az irodalomtudományra, vizsgálatát megnehezítik a hagyományos retorikáig visszanyúló gyökerei, és a stilisztikai stúdiumok részeként megkövesedett iskolapéldái. Csupán a metaforával foglalkozó szakirodalom könyvtárnyi, nem számítva a fogalomnak a társtudományokban és az utóbbi évtizedben egyéb humán tudományterületeken tapasztalható reneszánszát vagy a „metaforamániát”.

A disszertáció mindebből adódóan a metaforaelméletek tételes áttekintése és tudománytörténeti összefoglalás helyett elsősorban azt vizsgálja, hogy milyen elbeszéléstechnikai, narratológiai összefüggései, illetve szövegszerű megjelenései lehetnek a trópusoknak, a metaforikusságnak a prózában, az elbeszélő szövegekben. A metafora-fogalom történeti áttekintését mellőzve, és csak néhol érintve stilisztikai-retorikai kutatásokat, elsősorban az alapfogalom interdiszciplináris előfordulásaira, változásaira koncentrálva a metaforikusság, a metaforikus szerveződés prózapoétikai jellemzőit érinti.

A *Metaforikus prózaváltozatok a modernitás poétikájában* címben a modernitás kifejezés sem pusztán korszakmegjelölés a dolgozat összefüggésrendszerben, jelesül az irodalom 20. század első felében keletkezett alkotásainak idő- és korszakhatároló elnevezése. Sokkal inkább olyan művészeti, poétikai szemlélet jelzője, amely törekvéseit tekintve nevezhető „modern”-nek. Újszerű, paradigmaváltó, az irodalmi hagyományt átértelmező megnyilvánulások sora, amelyek a mai értelmezői perspektívából egyaránt jellemezhetik a romantikától a klasszikus modernségen át a *Nyugat* nemzedékeinek egymásutánjáig nyúló alkotói törekvéseket; főként azokat, amelyek előeseményként, hagyományként, egyes mai, kortárs irodalmi, textuális eljárások háttérében is érzékelhetőek.

Ebben a nyelvi-retorikai alapú, poétikai eljárásokat szembesítő megközelítésben a szigorú műfaji összefüggéseken, kormeghatározó jegyeken és stílusjellemzőkön túllépve a metaforikusság az elbeszélő próza figuratív megoldásai, jelenségei szempontjából kitüntetett jelenség, általa pedig újrendezhető és termékeny párbeszédbe vonhatók egymással a különböző időszakok alkotásai. A hagyományos, kronologikus és fejlődéselvű irodalomtörténet helyét az utóbbi évtizedekben egyre inkább az ilyen, mai értelmezői perspektívából relevánsnak tartott szempont alapján szelektáló, újrendező irodalomszemlélet látszik átvenni. (Lásd a Szegedy-Maszák Mihály főszerkesztésében vagy Kulcsár Szabó Ernő által készített irodalomtörténeteket.)

A disszertáció – a poétika fogalmának újragondolását sürgető Horváth Kornélia felvetés szemléletében – a poétikának azt a megközelítését követi, „amelynek esetén a műalkotás-szöveget nem képződményként, nem kész produktumként, hanem dinamikus nyelvi alakulás-folyamatként”

értelmezi. Ez esetben pedig természetes, hogy „ez a mű és irodalomtörténeti folyamat viszonyának elgondolására nézve is következményekkel jár”, vagyis a fogalomhasználat irányultságának megfelelően e poétika a korábbi irodalmi kategóriákat, (kor)stílusjegyeket újragondoló törekvések területe is.

A retorikának az 1970-es években lezajló újjáéledése nyomán az alakzatok és trópusok tanai kitágulnak, a szigorú kategóriák elmosódnak és megtermékenyítő burjánzásba kezdenek az irodalmi prózanyelv és a filozófia, majd a legkülönbözőbb diszkurzusok, narratívák, a képzőművészet és a kultúra szerteágazó jelenségeit érintve. Jurij Lotman és a kulturszemiotika, ezeket a trópusokat mint kulturális kódokat a szöveg és kontextus fogalmával kapcsolta össze. Ily módon a metafora is retorikai kategóriából, szövegszervező trópusból nemcsak a kultúra jelenségeit, strukturális szerveződéseit leíró jellemzővé, hanem mindezt nagymértékben meghatározó jelenséggé vált.

A dolgozat egyik alapvető megközelítési szempontja, hogy a kultúra legkülönbözőbb területei, jelenségei vizsgálhatók a kommunikáció és a nyelv szemiotikai összefüggéseinek jegyében. Kommunikációelméleti szempontból a kulturális kódok akár a vallás, jog, művészetek vagy a hétköznapi élet jelenségeit érintsék is, a dekódolás és az ezt végző interpretáns viszonylatában értelmezhetőek.

A kultúra metaforái és a kulturális metaforák műfaji, nyelvi és stílári aspektusai a modern művészetek és az irodalmi diszkurzus lényegi jellemzőjévé váltak. Hegyi Lóránd nem véletlenül a modern illetve posztmodern művészet individuumszemléletének változását tartja leírhatónak a stílusmetaforák és a kulturális metafora által. A kommunikáció elmélete vagy a kultúra teoretikusai a metaforát a legkülönbözőbb diszkurzusok részeként olyan kontextusba helyezték, mely nemhogy rögzítené, kijelölné e trópus műfaji, stilisztikai, retorikai alapozású használatát, hanem éppen a vele kapcsolatba kerülő jelenségek, narratívák újraértelmezését, aktualizálását segíti elő.

Jelen értekezés keretei között tehát meg sem kísérelhető a metafora fogalomtörténeti áttekintése, vagy a metaforaelméletek összegzése, sem pedig a metafora-fogalom interdiszciplináris használatának, előfordulásának tételes bemutatása. A disszertáció kitüntetett célja inkább, hogy a metaforikusságot mint alapvető viszonyt, a figurativitás e meghatározó területét, és irodalomtudományos újraszituálásának eredményeit felhasználja a szövegtérképezésben.

A dolgozat legfőbb célkitűzése így közelebről az, hogy a témát érintő szerteágazó elméleti kutatások figyelembevételével olyan szövegszerű olvasatokat adjon, melyek során belátható: a metaforikusság jelensége a prózapoétikában nem korszak-, műnem- vagy szövegtípusfüggő. Legfeljebb más-más módon, de egyaránt meghatározó jelleggel számolhatunk vele a legkülönbözőbb korszakok irodalmi alkotásaiban. Nem meglepő, hogy a korábban kanonizálódott szerzők irodalomtörténeti helyének, jelentőségének megítélését is nagymértékben befolyásolja a metaforikus értelmezés, a szöveg tropológiai olvasata.

Az elmúlt évtizedek kutatásai (Paul de Man, Nelson Goodman, Paul Ricoeur, Artur C. Danto stb.) nyomán a metafora és a metaforizáció mint akár az egész szövegre kiterjedő szemantikai művelet jelentőségére helyeződik a hangsúly. *Metaforizáció* ebben az összefüggésrendszerben, az a folyamat lehet, amelynek során egy az alapvető trópusokból mint formális elemekből szerveződő *metaforikus szerkezet* kialakul, és a szövegstruktúrába aktívan bekapcsolódva befolyásolja ennek megértését. Folyamat annyiban, amennyiben az egyes szövegegységekben előforduló trópusoknak nem eleve és elszigetelten tulajdonítunk valamiféle jelentést, hanem az, az értelmezés során, a befogadó és a szöveg közti kölcsönös viszonyban képződik meg.

Metaforikus szerkezet – Kulcsár Szabó Ernő, Odorics Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály vagy Thomka Beáta által a 80-as évek elején bevezetett fogalmának megfelelően – minden olyan szövegegység, amely tropikus szerveződésű, vagy akként értelmezhető, vagyis a jelentéstulajdonítás az izotópia törésekor vagy egymásba épülésekor fellépő értelmezői viszonyulást, interpretációs munkát igényel. A kérdés tehát adott esetben nem az, hogy valamely szövegrészben van-e metafora, metonímia stb. vagy nincs, hanem, hogy az olvasó – ezen trópusok minimális jellemzőit tekintve – mit ismer föl akként. *Metaforizációról* mint szövegszervező eljárásról tehát elsősorban nem a metaforaként értett szavak szövegbe kerülésekor beszélhetünk, hanem az ezek mintájára szerveződő szövegegységek esetében – legyenek ezek akár szókapcsolatnyiak, akár a mondat vagy nagyobb textuális egészre kiterjedők –, amelyek befogadásakor az említett trópusok az értelmezést tekintve ezzel inherens viszonyba kerülnek.

A metaforikus szerkezetet alkotó trópusok szerveződéséről, és az ezekbe beépülő szavak jelentéséről magának a szerkezetnek egy nagyobb szövegegységhez való viszonyára helyezve a hangsúlyt (értve ezen az adott mű kontextusát, vagy irodalmi, kulturális hátterét, intertextuális szövegterét) a szó szerintiség kategóriája is elveszti elsődleges, viszonyító szerepét. (Ennek megfelelően a *trópus – figura*, és ezek jelző értékű *figuratív – tropikus* kifejezések a szöveggörnyezethez igazodva, a szóismétlések kiküszöbölése miatt is egymással „összejátszva” felcserélhető viszonyban állnak a dolgozatban.) Ez a hangsúlyeltolódás számos interpretációs áthelyeződésre enged rálátni, melyben nem kizárólag az egyes elszigetelt jelentésegységek között létesül kapcsolat, hanem a szövegtérbe lépő értelmezővel is.

Ebben a megközelítésben a metaforikus szerkezetek mintájára szerveződő, más nyelvi struktúrákat, műalkotás-formák is bevonhatónak tűnnek tehát a vizsgálatba – ha csak példaként is – akár a képzőművészet, akár a filmművészet területéről. Vagyis bármely szöveggként elkönyvelt nyelvileg (is) artikulálódó alkotás esetében figyelembe vehető a metaforizáció jelenléte. Jurij Lotman *A retorika* című tanulmányában egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a trópusok hatóköre még a művészetnél is szélesebb: velejárója mindenféle alkotásnak”.

Az említett elméleti és szemléleti áthelyeződéseket követve számos lépés történt az irányban, hogy a hagyományos retorika részeként elgondolt trópusok ne pusztán a meggyőzés művészetét szolgáló elemek vagy díszítőeszközök gyanánt említődjenek, hanem a szövegek értelmezését befolyásoló jelentéstermelő struktúrák részeként. A klasszikus retorikák alakzat-tipológiája vagy a nyelvészeti, stilisztikai szempontokat követő tetemes mennyiségű szakirodalom mellett persze komoly elméleti bázist képviselnek azok az írások, melyek a nyelv figuravitását nyomatékosítva szemiotikai, filozófiai és egyéb szerteágazó szempontokhoz kapcsolják a trópusok vizsgálatát.

A klasszikus retorikák alakzat-tipológiától eltávolodó a strukturalizmust követő időszakban, mind az angolszász metaforaértés tendenciájában, mind pedig a francia teoretikusok kezdeményezéseiben kezdetben komoly hangsúlyt kap ez a témával járó interdiszciplinaritás. A trópus fogalmának minimális változása mellett néhány retorikai jelenség megítélésében komoly szerepet kap az a megközelítés, mely e jelenséget a szöveges, nyelvi létmódhoz alapvetően hozzátartozóként kezeli.

Abádi Nagy Zoltán egyik írásában a trópuszt egyenesen a narrativitás alapvető tényezőjének, a narrátori viszony megnyilvánulási formájának tekinti. Ezeknek a belátásoknak fényében a metaforaelméletek korábbi alapvető felvetései és megközelítési módja is továbbgondolhatónak tűnnek. A metafora interakciós elméletét megalapozó szemlélet nyomán, mintegy ezt kitágítva, a kontextus fontossága, a trópusok közötti viszony- és mozgásrendszerben a szövegterek egymásba épülése, dialogikus viszonya áll a megközelítések középpontjában.

Bezeczy Gábor a metafora és narráció kérdéskörét tárgyaló könyvében a metafora trópusa és a metaforizáció mint az egész szövegre kiterjedő szemantikai művelet közti viszonyt hangsúlyozza: a metaforicitás dialogikus módon „két különböző kontextusnak, két különböző gondolkörnek, a lehetséges állítások két különböző halmazának az összeütközéséből áll elő”. Ezekre a felismerésekre is alapozva Olasz Sándor megállapítja, hogy „a regény metamorfózisának egyik kulcsfontosságú jelensége a próza metaforizálódása”, amely véleménye szerint sem valamiféle regénytípus vagy stílusmegjelölő fordulat: a „metaforikusság nemcsak textuális (nyelvi-stilisztikai), hanem strukturális szinten is meghatározza az epika szerkezetét”.

A trópusoknak a szemantikai oszcillációja, a dialogicitása erősödik fel, vagy vezetődik el a szöveggörnyezet és a tágabb kulturális kontextus függvényében. Ezáltal pedig a metafora mint kitüntetett trópus eltűnik, beolvad abba a rendszerbe, amelyben legfeljebb közvetítő funkcióval bír, és e köztes közbülső helyzetben a reláció egyik elemévé válik, amely nem önmagára, hanem az általa (is) előidézett szövegműködésre irányítja a figyelmet.

A kulturális metaforák szövegszerveződéseinek, a kognitív metaforikusság narratív jellegének vagy a retorikai hagyomány textuális, műfaji aspektusainak viszony-rendszerében az emlékezet–mese–kultúra kapcsolódási pontjaiban meghatározó a metafora és a mese mint egyszerű forma egymáshoz való viszonya. Az értekezés címében (*A trópusok mesekertje*) jelzett másik témakört, a mesét orális hagyományként, prózapoétikai és kommunikációelméleti szempontból vizsgálja, így az ezzel érintkező metafora sem mint trópus, retorikai elem érdekes, hanem átviteli viszonyként inkább olyan kapcsolat, amelyben a figurativitás közege a kulturális kontextus részeként kialakuló szövegtér, egy nyelvi úton megképzett, interpretatív módon befogadott narratívum. Király Jenő *Mozifolklór és kameratöltőtoll* című, a populáris filmkultúra elméletével foglalkozó könyvében szintén a kommunikációs folyamatban betöltött szerepe felől közelít a mítoszhoz és a meséhez. Egyenesen úgy fogalmaz, hogy: „az újra megtalált egyszerű formák jelentették az új kommunikációs forma, az új művészet első vívmányát”.

Mind az emberi gondolkodás, mind pedig a kommunikáció kezdeteinek egyik alapvető megnyilvánulási formája a mítosz és a mese, amely jónéhány párhuzamot mutat a nyelv mint elsődleges szemiotikai rendszer jellemzőivel. Éppen ezért az utóbbi évtized kutatásaiban nagy hangsúlyt kapott a mese és a szakralitás kapcsolata, valamint ezzel összefüggésben a mese és kommunikáció vizsgálata. Kerényi Károly, Jelesar Meletinszkij, és Láng János mítosz és meseértelmezésére hivatkozva a *Mese és szakrális kommunikáció* című írásában Bódis Zoltán utal arra a megközelítésre, amely a (természetes) nyelv használati értékéhez, és társadalmi természetéhez hasonlóan a szakralitást, ezen keresztül pedig a mesét az emberi tudat egyik alapvető megnyilvánulási formájának tekint. Mindez természetesen nem csupán a C. G. Jungnak mesékben és mítoszokban fellelhető ősképeket érintő vizsgálata vagy Mircea Eliade a mesék és beavatási rítusok kapcsolatát hangsúlyozó elmélete felől érdekes. A mese mint emberi tudatforma a létmegértés egyik eszköze, olyan meghatározó kommunikációs forma, mely az emberi gondolkodás, nyelvhasználat alapvető jellemzőit mutatja.

A mese megítélésében tehát érdemes számolni mind az orális hagyományban gyökerező, archaikus és szakrális létértelmező szerepével, mind pedig kommunikációs eljárásaként különböző szövegformákkal érintkező nyelvi, narratív és poétikai aspektusaival. Nem véletlenül nyomatékositja Honti János alapvető munkájában a mese műfaji kategóriákon túllépő jellegét: „a mesevilág létezik a mesén kívül is – *alles ist ein Märchen* –, a legősibb mítoszoktól a mai ember ábrándozásáig mindenütt ott van mese nélkül is a mese világa”.

Az emlékezés és elbeszélés kérdése alapvetően kultúra- és kommunikációelméleti kérdéskör. A mesének, vagy a népi elbeszélés egyéb hagyományos szövegformáinak tárgyalását az emberi memória belső szerkezetével összefüggésben, a szájhagyományozódás által felvetett

kognitív pszichológiai és tanuláselméleti szempontok mellett Hoppál Mihály a szövegnyelvészet eredményeinek felhasználásával, a narratív struktúrák vizsgálatával tartja kivitelezhetőnek.

A mese mint szépirodalmi műfaj és a rövidpróza egymáshoz való viszonya kapcsán Thomka Beáta nagyon pontosan fogalmaz: „a kortárs rövidpróza köznapi történeteiben anekdotikus csattanók, más formaelemek, előképek, mesék, mítoszok nyomai is felsejlenek. Az irodalomban tehát *rejtett emlékképek* működnek (G. Hartman), a kultúrának vannak emlékezetnyomai és létezik műfaji emlékezet”.

A dolgozat alapvető megközelítési szempontja ezért a mese eredeti, orális hagyományhoz kötődő jellegének figyelembe vétele, amely nem függetleníthető néhány retorikai és kommunikációelméleti kérdéstől sem. A mesének mint kommunikációs stratégiának a szocializáció folyamatában betöltött szerepe hangsúlyozódik többek között David Riesman munkáiban. Az ő kommunikációelméleti modelljében a mese mint karakterformáló tényező jelenik meg, és a nyelv–hatalom összefüggésrendszerében válik fontossá.

A mese nyelvi, szocializációs vonásai mellett eleven irodalmi hagyományként elsődlegesen mégis asszociatív, felidéző funkciója, valamint az értelmezést inspiráló vonása az, amelynek nyomán az általánosabb prózapoétikai, metaforaelméleti kérdések is bevonhatók a vizsgálódások körébe. A mese mint narratív eljárás megítélésakor ennek műfaji jellemzői felvetik a metaforizáció tropológiai vonatkozásait, szemben például az alapvetően metonimikus szerveződésűnek elgondolt, kauzális viszonyokra épülő prózamodellről alkotott elképzelésekkel.

Ebben a megközelítésben a mese nem helyettesíthető egyszerűen a történet-mondással, és nem utalható például a gyermekirodalom körébe, mivel műfaji jellemzői, hagyománytörténeti és beszédmódbeli sajátosságai nagyban befolyásolják a vele kapcsolatba lépő (kis)próza-formák megítélését is. Narratológiaiilag a történet-elbeszélés fogalompárral összefüggésben a leginkább olyan terminusnak tűnik, melyben az elbeszélésre mint narratív szerkezetre jellemző módon „az alapforma deformációjával a diszharmonia válik a művészi hatás központi elemévé” (Thomka Beáta). A vonatkozó szakirodalomnak pszichológiai szempontú, az egyes meseszövegek strukturális vagy motivikus elemzését elvégző része így ez esetben mellőzhető, s a mesetipológiától vagy a műmeséken belüli differenciálástól eltekintve jelen esetben a mese hagyománytörténeti, prózapoétikai vonatkozásai tekintendők elsődlegesnek.

A disszertáció értelmezései sem az esetleges mesemotívumok feltérképezésére irányulnak, sokkal inkább a lehető legtágabban értelmezett *mese* fogalmának beépítésére tesznek kísérletet az egy-egy szöveg, esetenként életmű egészére kiterjedő újraolvasási javaslataikkal, kísérleteikkel.

A disszertáció *Mese, metafora, elbeszélés* című első fejezetének, elsősorban a dolgozat elméleti háttérét, szempontrendszerét és fogalomhasználatát tisztázó részét követően a második fejezete (*Mese és metaforikusság Csáth Géza és Szini Gyula szövegtereiben*) a metaforikus próza jellemzőit tárgyalja a századforduló elbeszélőinél. A dolgozat itt – két alfejezetre osztva – Csáth Géza és Szini Gyula elbeszéléseit vizsgálja, elsősorban a prózapoétika és a neoretorika határterületén tájékozódva. A kutatás arra a kérdésre keresi a választ, hogy a 20. században egyre meghatározóbbá váló metaforikus prózamodelt (Krúdy Gyula, Kosztolányi Dezső stb.) hogyan készítik elő, illetve előlegezik meg az egyes írások, összekapcsolódva a mese műfaji és szemléletmódbeli jellemzőivel, mintegy legitimálva az anekdotikus, és szecessziós-szimbolista hagyománytól is eltávolodó történetmondást.

Ma már irodalomtörténeti közhelynek számít a századforduló, századelő korszakában a mesekultusz és metaforikus szövegszerveződés hangsúlyossá válása. Az értelmezők mindkét kérdéskört gyakran egyidejűleg és azonos korpuszt érintve tárgyalják, a két jelenség kapcsolódási pontjaira viszont alig tértek ki. Ugyanakkor gyakran éppen az alternatív tudatállapot, a valóságsíkok többszöröződése nyomán kialakuló szövegvilágok, vagy egyszerűen a fantasztikum jelenléte és az irreális elemek történetalakító szerepe folytán összekapcsolható a metaforikus próza és az egyszerű formák kérdésköre, a mese, a mítosz, a legenda vagy netán a babona szövegszervező potenciálja.

A „mesék”, „mese-novellák” stiláris jellemzői sem elszigetelten, sokkal inkább a beszédmódot meghatározó, a nyelvi, retorikai megoldásokat kísérő jelenségként ítélték meg. A látszólag különböző stílusú és hangvételű novellák közös jellemzője a disszonancia és határhelyzet nyelvi, poétikai formáinak megtalálása, melyek párhuzamba állíthatók a pszichoanalitikus gyakorlatnak és a mesélésnek, mesemondásnak a szoros kapcsolatával. Közös bennük a mesének az *Ezeregyéjszaka meséit* és az ekként jelölt archaikus, orális műfaji hagyományt idéző jellege, melyben a történetmondás, a folyamatos beszéd a (szövegben)létezés ontológiai és textuális alapfeltételévé válik.

A disszertációban szereplő szövegközpontú olvasatok leginkább azt a tényt kívánták jelezni, hogy egy korábbi időszak elbeszélői törekvései, az alapvetően más szempontokat mozgó kanonizációjuktól függetlenül is tartogatnak érdekességeket a metaforikus prózamodell szempontjából.

A tematikus jellemzőkön túl egyaránt lényeges ezekben a novellákban az irodalmi hagyományt értelmező jelleg, valamint a mítoszhoz és a meséhez való interpretatív, dialogikus viszonyulás. A mese a reális-irreális oppozíciójára, a fantasztikum felé hajló történetre vagy az álmologikára épülő jellemzőivel a metaforikus, asszociatív, disszonáns szövegeljárások meghatározó közegét jelenti Csáthnál és Szininél egyaránt.

Csáth Géza tanulmányait, esszéit vagy akár naplóját vizsgálva kitűnik a novellisztikájában gyakran felbukkanó mesélés, mese fogalmak fontossága, sőt teoretikus megalapozottsága. Mindezekkel összhangban a *mese* mint *egyszerű forma*, irodalmi hagyomány és kommunikációs stratégia az elbeszélés-szerkezetbe épülve műfaj és hagyománytörténeti jellemzői felől válik meghatározóvá. Csáth „népszerűségének” korlátozott jellege olyan kanonizáción nyugszik, mely viszonylag kevés jelentőséget tulajdonít a szerző elmeorvosi-pszichoanalitikus, valamint zene- és irodalomkritikusi, teoretikus munkásságának. Ezek a formák és médiumok mint nyelvi formációk, mintázatok és műfaji lenyomatok egyúttal poétikai szempontokat is implikálnak.

Csáth novellisztikájában a gyakori mese-formulák és elbeszélői keret (*A kőszívű takarítónő*, *Mese az emberek rosszságáról*, *A mester meséi*) megjelenése is a (ki)mondhatóság vágya, a történetmondás szituációja a *mese* műfajának orális jellemzőivel és ennek hagyománytörténeti tapasztalataival egészül ki. Épp ez teszi összetetté a *Mesék, amelyek rosszul végződnek* tematikusan egyszerű, hangvételében könnyed írásait, indokolva a *Varázsló kertje* kötetben elfoglalt helyüket, felhívva egyúttal a figyelmet az életmű más szövegeinek ilyen összefüggéseire.

A mese műfaji és tematikus elemei Csáth Géza elbeszéléseiben (*Pesti mese*, *A varázsló kertje*, *Történet a három leányokról*) mesei jelképekként értelmezve a *mese* a reális-irreális opozíciójára, a fantasztikum felé hajló történetre vagy az álomlogikát követő működésmódra épülő jellemzőikkel a „torzszülött”, disszonáns szövegeljárásoknak egyik legitimáló közeget jelentik. A elsődlegesen mégis eleven irodalmi hagyományként asszociatív, felidéző szerepe és az értelmezést inspiráló vonása miatt tűnik igazán meghatározónak. Ezen kapcsolódási pont alapján egymással és a mesehagyomány egészével kontextuális, intertextuális viszonyba kerülő novellák így leginkább a mese műfajspecifikumai felől tűnnek értelmezhetőeknek. A szigorú szöveg- és műfajhatárok átjárhatóságát erősíti a Csáth-életműnek az a sajátja, melyben az író a különböző művészeti területek (elsősorban az irodalom, a képzőművészet és a zene) együttes alkalmazására, jellemzőinek kölcsönös felhasználására tesz kísérletet.

A mesehagyomány mint a figurativitás képlékeny terepe kap hangot Csáth novelláinak egy részében (*Szombat este*, *Anyagyilkosság*, *A béka*) Az eldönthetlenség és határhelyzet metaforikus alakjaként, alakzataként a Homokember bagolyszerű jellemzése és viselkedése korántsem ötletszerű, esetleges a *Szombat estében*, relevanciája a hoffmanni előszövegen túl a Csáth-életmű kontextusa felől, többek között az *Anyagyilkosság* hasonló szövegjellemzői felől ítélni lehet. Az *Anyagyilkosságban* a bagoly fejében fellelt régi mesék és a „csontig ható, rémes hang” együttes jelenléte éppen a disszonanciát, az alakuló szubjektum köztes és ellentmondásos állapotát, valamint a žižeki „nyilvános ideológiai diszkurzus és annak fantáziabeli homályos mása közti minimális távolság” csökkenését *visszhangozza*. *A béka* című novellában a narrátor által fizikálisan megszüntetett hang akusztikai ambivalenciája az elbeszélés retorikai szólamában terjed tovább. A

disszonancia különböző módon, de egyaránt a *mese* illetően jellemzőihez rendelődő folyamatos fenntartása felől értelmezhető az *Anyagyilkosság*ot is meghatározó ama köztes állapot, mely határhelyzetnek köszönhetően ezek a „mesék” rendre rosszul végződnek.

A korpusz nyelvi-retorikai alapú, a fenti szempontokat bevonó megközelítése ugyanakkor más megvilágításba helyezi a Csáth-novellisztika eddig olvasott részét is. A magyar prózairodalomban a romantikus, szecessziós, anekdotikus, majd a 20. századi metaforikus elbeszélés közötti poétikai ív megrajzolása szempontjából is adhat néhány támpontot az említett szerzők írásainak vizsgálata.

Szini Gyula novellisztikájának kevésbé kanonikus részében (a *Mese „alkonya”* című esszéjében tematizált) a mesehagyományt érintő alapvető kérdések szintén helyet kapnak. Többek között *A smaragd*, *a Rózsaszínű hó*, *A sétatálca-erdő* azok az olyan kevésbé tárgyalt szövegek, amelyek alapján kitűnik: a Szini-korpusz és az életmű megítélése nem szűkíthető a nosztalgikus hangvétellű, lírai hajlamú szecessziós elbeszélésekre. Jellemző ebből a szempontból, hogy novellái közül ugyanaz a néhány darab jelent meg a későbbi válogatott kiadásokban, és fel sem merült az összegyűjtött novellái kiadásának szükségessége. Ugyanakkor a korpuszból egy-két elbeszélést (elsősorban *A sárga batár*, és a *Tücsökdal* címűeket) mozgó mai értelmezések is egyértelművé tették, hogy az újabb elméleti megközelítések felől is újraolvashatónak bizonyul Szini Gyula prózája.

A Szini-szövegek irodalomtörténeti jelentőségének, a korabeli elbeszélőprózában elfoglalt helyének, szerepének megítélésében fontos lehet az ezidáig nem érintett írások hasonló poétikai, retorikai elméleti bázisra támaszkodó értelmezése. Szini Gyula novellisztikájának, valamint ennek a korabeli, és a későbbi prózairodalomhoz való viszonyának megértéséhez engedhetetlen az életműnek a teljes novellisztika fényében, sőt az újabb elméleti kutatásokkal összefüggésben végzett vizsgálata. Az említett okokból és forrásokból kiindulva tehát az itt megkezdett munka mellett szükségesnek látszik a korabeli hetilapokban, időszaki kiadványokban megjelent Szini-szövegek felkutatása, feldolgozása, melyet egy szövegkiadás szerencsésen követhetne.

Szini Gyula novelláinak mesei jellemzői sem lírai hangoltságukban, ábrándos visszafogottságukban stb. keresendők. Szövegei a *mesét* nem pusztán stilizáló vagy egyszerű hangulati elemként érintik, olyan megközelítést sejtetnek, mely korát meghaladó módon az irodalmi szöveget tágabb kontextusában, egy literális hagyomány részeként kezeli. A tematikus áthallásokon túl egyaránt hangsúlyos ezekben novellákban az irodalmi, kulturális hagyományt értelmező jelleg, valamint a mítoszhoz és meséhez való dialogikus viszonyulás.

Szini több elbeszélésében (*A smaragd*, *A rózsaszínű hó*, *A sétatálca-erdő*) éppen az egyszerű formák elbeszélőszerkezetbe emelése nyomán kialakuló fragmentáltság, a mesebetétekkel megszakított lineáris történet metonimikus előrehaladását a narratív szerkezet metaforikus

összetevői törik meg. Túllépve például az ún. lokális metaforák vizsgálatán, ezek szövegben kifejtett stílári és esztétikai hatásain, Szini Gyula novellisztikájában a metaforikusság már nem pusztán a szűkebb értelemben vett stílus szintjén érhető tetten, például az elbeszélő(k) vagy a szereplő(k) szólamában megjelenő metafora-típusú szóképek (hasonlatok, megszemélyesítések) gyakori használatában. A nyelvészeti, stilisztikai megközelítésekből ismert képi stílusesszéközök vagy stilisztikai alakzatok számbavétele helyett ezért például *A smaragd* című elbeszélés címadó kifejezése olyan szövegszervező trópusnak tűnik, amely a szerzői reflexivitás terepeként a gondolkodásban, a megismerésben, és ezáltal a szöveg befogadásában is számottevő jelentőségű.

A disszertáció *A metaforikus próza változatai a mai magyar irodalomban* címmel jelölt, harmadik fejezetének elsődleges célja, hogy bemutassa a metaforikus próza változatos formái hogyan jelennek meg a kortárs és a legújabb magyar irodalom közegében. Az ebben a részben tárgyalt, látszólag ötletszerűen kiválasztott, más-más időszakból származó korpuszok voltaképpen azt hivatottak alátámasztani, hogy a metaforikus prózaszerveződés nem néhány kitüntetett, ekként aposztrofált szöveg sajátja, vagy esetleg a mai magyar irodalom egyik „új csapásiránya”. A kutatás elsősorban arra irányul, hogy bemutassa a trópusok elbeszéléstechnikai, narratológiai összefüggéseit, elsősorban a metaforikusság szövegszerű megjelenését a kortárs prózában, napjaink elbeszélő szövegeiben.

A dolgozat ezzel összhangban, arra igyekszik rámutatni, hogy Déry Tibor *Szerelem* című novellája például értelmezhető egy a 70-es, 80-as évek prózairodalmát szem előtt tartó, a metaforikus szövegalakítás formáit idéző poétikai, retorikai szempontrendszer részeként. A Déry-szövegben ugyanis a férfi–nő kapcsolat, illetve az ennek hiányából adódó elementáris vágy, a finom utalás- és motívumrendszer részeként, metaforikus viszonyba kerülő szavak összekapcsolásával sokrétű értelmezést biztosít e közhelygyanús fogalomnak. A Déry-elbeszélésben így a kinyilatkoztató, romantikus attitűd is az irodalmi hagyomány részeként a megragadhatatlanságának, nyelvi birtokolhatatlanságának iróniájával kérdőjeleződik meg, a textuális működésmódot, a megszővegezés poétikai dilemmáit téve az elbeszélés fontos tárgyává.

Závada Pálnak a *Jadviga párnája* sikersorozatát folytató, de ennek poétikai partitúráját újraíró, intonációját áthangoló regénye, a *Milota*. A nyelvben és egymásban létezés ontológiai, illetve szexuálesztétikai dilemmái e műben többféleképpen tematizálódnak, részben az élő szó(beliség), a beszéltnyelvi fordulatok, vagyis a nyelv akusztikai elemeinek kitüntetett szerepe felől, valamint mindezt visszhangozva a méhek, méhészet bioszemiotikai, továbbá művelődéstörténeti megközelítéséből kibontakozó metaforikus, metanyelvi réteg bevonásával.

A *Jadviga párnájában* megtestesült szöveg közvetlen kézzelfoghatóságának helyébe a *Milotában* az akusztikai kifinomultság, auditív elsődlegesség került. Könyvtestből szövegtér, az olvasás termékeny erotikájából pedig, a hangzás meddő élvezete lett. A szöveg örömét ebben a

tonális rendszerben elsődlegesen a regény figurális elemeiről, tropológiai megkomponáltságáról gondoskodó retorikai (hang)jegyek határozzák meg.

Zalán Tibor korántsem szezonális kirándulása a trópusokon a *Papírvárosok* literális díszletfalait a saját és magyar irodalom folyamatos jeleiként, jelzéseiként az obszcenitás, trágárság különböző megnyilvánulásaival, a pecsétek, kilövellések, öklendezések megannyi nyelvi lenyomatái tarkítják. A *Szabad-ötletek jegyzékének* nyers, szókimondó szövegtartományának, Hajnóczy Péter prózájának az önpusztításos testroncsoló mechanizmusaival és a szexualitás hűsbavágó tapasztalataival egy literarchitekturális szövegtér továbbépülését jelzik az irodalmi topográfiában.

A metaforikus szövegalakításnak az intertextualitástól, intermedialitástól korántsem független megnyilvánulásai a mai magyar irodalomban, reprezentatív módon, számos alkalommal a testfelület megnyitásával, a nyelvi megtestesülések hasításai, hasadásai metszészvonalán megnyíló működésmóddal érintkeznek. E megtestesüléseket pedig a korporalitás jeleiként, jelzéseiként többnyire a test nyelvének formációi kísérik, „a nyelv olyan, mint a bőr: szavaimmal a Másikhoz dörgölözöm” (Roland Barthes).

A dolgozat harmadik fejezetének egymás mellé kerülő értelmezései azt hangsúlyozzák, hogy néhány mai, alapvetően eltérő poétikájú szöveg esetében is uralkodó jelenség lehet a metaforikus-ság, mely mint szövegszervező eljárás a már kanonizálódott szerzők, meggyökeresedett szövegértelmezések továbbgondolását, újraolvasását is elősegítheti. Így például Hajnóczy Péter, Mészöly Miklós, Nádas Péter, Parti Nagy Lajos, Garaczi László, Kukorelly Endre prózájának értésmódját.

BEFEJEZÉS

A századforduló irodalmában az egyszerű formák, a mese, mítosz stb. és az elbeszélés változatainak találkozása hatására, kölcsönös irodalmi és kulturális összefüggésrendszerük mozgásterében bontakozott ki a szövegalakítás metaforikus-sága, ugyanakkor a mai irodalmi szövegek egy része a szubjektum megragadhatatlanságának önértelmező gesztusaként, a testiség határ- és léttapasztalatának gyakori kifejezési formájaként téved a trópusok területére.

E fent említett, a poétika és a narratológia hasonló kérdésfelvetéseit mozgó elméleti háttér közvetítésével összekapcsolhatónak tűnik a különböző időszakokban és szerzőknél más-más módon, ám egyaránt hangsúlyosan jelentkező problémakör: a test megszövegezését, továbbá a nyelv megtestesülését kiaknázó nyelvhasználati formák kultúrszemiotikai, prózapoétikai és tropológiai aspektusa, művészetbölcseleti kontextusa.

A metafora eme virágzásának színpompája ellenére többé már nem botanikai látványosság, ártatlan szóvirág, inkább a meta-metaforáktól hemzsegő rét, túlbujánzó rizomatikus növénye, mely – miként napraforgó is – a retorika megannyi virágának egyikeként „a metafora alatt áll...”. (Jacques Derrida)

A DOLGOZAT TÉMÁJÁHOZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK, ELŐADÁSOK:

Tanulmányok kötetben:

Mese és elbeszélés Csáth Géza pszichoanalitikus novelláiban. = *A Tudás Fája* (Az I. Vajdasági Magyar Tudományos Diákköri Konferencia dolgozatai). Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Szabadka, 2002. 479-496.

Mese-árnyak az elbeszélés sűrűjében – Szini Gyula novellisztikájáról. Dr. Steinerné dr. Molnár Judit (szerk.): *Tanítóképzés és Háttér... kutatások 2005 az Eötvös József Főiskolán*. EJF, Baja, 2005. 131-137.

„Az érinthetőn át az érinthetetlen...” – Déry Tibor *Szerelem* című novellájának szövegjegyei. = *Modern, magyar, irodalom, történet*. Tiszatáj, Szeged, 2006. 126-143.

Testlikőr és vese-szörp – a metaforikus elbeszélés szövegfolyásai. (Hajnóczy Péter és Zalán Tibor prózája) In: Dr. Steinerné dr. Molnár Judit (szerk.): *Kutatások az Eötvös József Főiskolán 2008*. Eötvös József Főiskolai Kiadó, Baja, 2009. 167-174.

Mi kerül a vászonra? – metaforikusság az irodalomban és a filmben. In: Dr. Steinerné dr. Molnár Judit – Dr. Tóth Sándor Attila (szerk.): *Kutatások az Eötvös József Főiskolán 2009*. Eötvös József Főiskolai Kiadó, Baja, 2010. 159-164.

Tanulmányok folyóiratban:

„...»árny(-)ék« rajtuk és bennünk” – a mesehagyomány szerepe Csáth Géza prózájában. *Tiszatáj*, 2000/1. diákmelléklet

Testtájak – a metaforikus elbeszélés végvidéke (Hajnóczy Péter, Závada Pál és Zalán Tibor prózája). *Hungarológiai Közlemények* (Kortárs beszédpozíciók. Jelenkori irodalmak – mai értelmezések), Újvidék, 2008/1. 55-64.

Kritikák, recenziók:

Versviszonyok – szöveg(belső)terek (Zalán Tibor: *Lassú halált játszik*). *Bárka*, 2000/6. 119-126.

„Írni, mintha mondanám. Hogy olvassa mintha hallaná” – regényes önéletírás és/vagy az önéletírás regénye? (Závada Pál: *Milota*). *Tiszatáj*, 2003/3. 89-97.

„Szótestkupac” – (test)építés és (papír)hajtogatás (Zalán Tibor *Papírvárosai*) *Bárka*, 2004/4. 117-129.

Előadások:

Mese amelyik rosszul végződik? – A nagykorúsodás stációi az *Anyagyilkosságban*. „Szemafor” (A Szegedi Modern Magyar Irodalmi Műhely konferenciája). Szeged, 2001. november 8.

Mese és elbeszélés Csáth Géza „pszichoanalitikus” novelláiban. Vajdasági Magyar Tudományos Diákköri Konferencia. Szabadka, 2002. november 16.

Csáth Géza „meséi” Doktoranduszok Országos Szövetsége, Tavasz Szél Konferencia. Sopron, 2003. május 21.

A mese „alkonya”? – A mese mint „egyszerű forma” Szini Gyula novellisztikájában. II. Vajdasági Magyar Tudományos Diákköri Konferencia. Újvidék, 2003. november 14-16.

Mese-árnyak az elbeszélés sűrűjében – Szini Gyula és Csáth Géza novellisztikája. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Tavasz Szél Konferencia, Debrecen, 2005. május 7.

A metafora mesekertje avagy a metaforavirágzás. (A mese mint egyszerű forma és a metaforikus próza kapcsolata a modernitás retorikájában.) Magyar Tudomány Ünnepe, Baja, 2007. november 14.

Testtájak – a metaforikus elbeszélés végvidéke (Hajnóczy Péter, Zalán Tibor, Závada Pál prózája). Kortárs beszédpozíciók (Jelenkori irodalmak – mai értelmezések), Újvidéki Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, 2007. december 10.

„Szótestkupac” – a *textus/szexus relációja a metaforikus elbeszélésben* (Hajnóczy Péter, Zalán Tibor, Závada Pál prózája), Magyar Tudomány Ünnepe, Baja, 2008. november 11.